

Радован Субић¹

Универзитет у Бањој Луци

Филозофски факултет

Катедра за историју

Оригинални научни рад

УДК 327.5:94(497.15)„1875“

DOI 10.7251/SIC2508155S

COBISS.RS-ID 142898945

ЏЕЈМС КРИГ. ТУРКОФИЛ НА БАЛКАНУ 1875. ГОДИНЕ

Апстракт: Џејмс Криг (1836–1910) аутор је једног од путописа који су у првој години Велике источне кризе читаоце у Великој Британији требало да упознају са устанком захваћеним османским провинцијама. На размеђу хришћанског и исламског свијета. Путовање кроз Угарску, Славонију, Србију, Босну, Херцеговину, Далмацију и Црну Гору, на сјевер Албаније, у љето 1875 примјер је дјела које у подјели путописне литературе на балканофилске и туркофилске спада у ове потоње. Пошто је аутор био официр и учесник Кримског рата његова русофобија, присутна практично у свим британским путописима, је нарочито изражена. Путопис карактерише ауторов непријатељски однос према свим противницима османске власти, глорификовање османске администрације, оправдавање лошег муслиманског поступања према хришћанима, оспоравање критичког приступа Османском царству као и пројектовање ирске политичке парадигме на балканске прилике. Циљ рада је да кроз навођење пропуста, тенденциозних коментара и ауторових грешака укаже колико је Криг необјективан а његова књига неадекватан историјски извор.

Кључне ријечи: Велика Британија, путописи, русофобија, туркофилија, устанак, Велика источна криза.

¹radovan.subic@ff.unibl.org

Британски путописци и њихова запажања о простору данашње Босне и Херцеговине у XIX вијеку одавно су тема истраживања историчара, англиста и књижевника.² Први путник са Британских острва боравио је на простору данашње Босне и Херцеговине 1585. године, а до 1634. године прошла су још свега три путника. У наредних 210 година није било забиљежених посјета, вјероватно због чињенице да Балканско полуострво политички није било у зони интереса енглеске круне. Након што је Бечки конгрес 1815. године показао нови однос снага у Европи једина велика сила која је могла да поремети престиж Велике Британије била је Русија. У османским европским провинцијама живјеле су масе незадовољног православног становништва које су истовјерног руског цара видјеле као заштитника и спасиоца. Ширење руског утицаја у оронулом Османском царству било је у Лондону перципирано као први корак у успостављању потпуне руске контроле над том посрнулом великом силом. У Великој Британији је тридесетих година XIX вијека настао феномен русофобије који је у наредном периоду био све јачи. Русија је 1833. године Ункјар-Искелеским уговором обавезала Османско царство да забрани прилаз Дарданелима свакој сили непријатељској према Русији. Овај споразум је поништен 1841. године, у Лондону је тада потписан Дарданелски уговор и потврђено старо правило Порте да у случају када није зараћена страна затвори мореузе за све ратне бродове. У покушају попуштања британско-руских тензија руски владар посјетио је Лондон почетком јуна 1844. године и састао се с премијером и министром спољних послова Велике Британије. Резултат овог састанка био је тајни усмени, суштински безначајни, споразум о сарадњи у случају да се Османско царство нађе на ивици пропасти или буде нападнуто од стране неке друге велике силе. У међувремену Велика Британија и Русија требале су да ово Царство одрже и договоре се око потеза које треба повући „у случају да постане очигледно да османска држава не може преживјети“. Европски посједи Османског царства

² Дјела неких аутора користили смо у раду а овдје наводимо само: Veselin Kostić, *Britanija i Srbija: kontakti, veze i odnosi 1700–1860.*, (Beograd: Arhipelag, 2014); *Na vratima istoka. Engleski putnici o Bosni i Hercegovini od 16. do 20. vijeka*, priredio Omer Hadžiselimović, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1989); Neval Berber, *Unveiling Bosnia-Herzegovina in British Travel Literature (1844–1912)*, (Pisa: Plus-Pisa university press, 2010).

почињу тада већ да „добијају своју сопствену специфичну физиономију која заслужује посебну пажњу, више се не посматрају само као османска провинција...“. Будућност трошног Османског царства постала је брига Велике Британије. Проглашење Хатишерифа од Гилхане 1839. појачало је британску наду да ће доћи до трансформације османске државе, туркофилија је цвијетала и до 1850-их постала очигледна. Поједини британски аутори су тврдили да су у Цариграду „старе замијенили нови Турци“ који више чак ни не личе на своје претке. У то вријеме дошло је до поновног британског открића простора данашње Босне и Херцеговине.³

У јесен 1844. године у Херцеговину Али-паше Ризванбеговића (1783–1851) дошао је Џон Гарднер Вилкинсон (1797–1875). Ендрју Арчибалд Пејн (1811–1874) обишао је Бихаћ 1847. године. Едмунд Спенсер (1799–1877) путовао је 1850. године од Новог Пазара до Сарајева, а Џејмс Хенри Скин (1812–1886) обишао је сјевероисточне дијелове босанског ејалета средином 1851. године.⁴ Ускоро су се Русија и Француска сукобиле око права православног и католичког

³ *Na vratima istoka*, 27–39; Vasilj Popović, *Istočno pitanje. Istorijski pregled borbe oko opstanka osmanlijske carevine u Levantu i na Balkanu*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1965), 143–146. Руски цар Никола I састао се с премијером Робертом Пилом и министром лордом Абердином 4. и 5. јуна 1844. Matthew Smith Anderson, *The Eastern Question 1774–1923. A Study in International Relations*, (New York: St Martin's Press, 1966), 110–112; Marija Todorova, *Imaginarni Balkan*, (Beograd: Biblioteka XX vek, 2006), 145; V. Kostić, *Britanija i Srbija: kontakti, veze i odnosi*, 62–65. Узрок русофобије била је чињеница да су ове двије силе на истој територији (Блиском и Средњем истоку) имале супротстављене политичке и економске интересе. B. J. H. Gleason, *The Genesis of Russophobia in Great Britain. A Study of the Interaction of Policy and Opinion*, (Cambridge: Mass/London/Oxford, 1950); Dogan Gürpınar, „The Rise and Fall of Turcophilism in Nineteenth-Century British Discourses: Visions of the Turk, 'Young' and 'Old'“, *British Journal of Middle Eastern Studies* Vol 39 Iss 3 (2012), 349, 365; Radovan Subić, „Adventurers, Agents, and Soldiers: British Travel Writers in Bosnia and Herzegovina (1844 – 1856)“, in: *Voyages and Travel Accounts in Historiography and Literature Vol 2* (Budapest: Trivent Publishing, 2020), 73–74.

⁴ John Gardner Wilkinson, *Dalmatia and Montenegro: with a Journey to Mostar in Herzegovina and Remarks on the Slavonic Nations, the History of Dalmatia and Ragusa, and the Uscocs* 2 volumes, (London: John Murray, 1848); Andrew Archibald Paton, *Highlands and Islands of the Adriatic, Including Dalmatia, Croatia, and the Southern Provinces of the Austrian Empire* 2 volumes, (London: John Murray, 1848); Edmund Spencer, *Travels in European Turkey in 1850, through Bosnia, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thrace, Albania and Epirus, with a visit to Greece and Ionian Isles, and a homeward tour through Hungary and the Slavonian provinces of Austria on the lower Danube* 2 volumes, (London: Colburn and Co. Publishers, 1851); James Henry Skene, *The Frontier Land of the Christian and the Turk, Comprising Travel in the Regions of the Lower Danube in 1850 and 1851* 2 volumes, (London: Richard Bentley, 1853). Више у R. Subić, нав. дјело. У овој и неколико наредних напомена наведено је неколико дјела која у раду нису кориштена па их нисмо уврстили у списак референци на крају рада. (прим. аут.)

свештенства на покровитељство над Светим мјестима. Питање је од црквеног постало политичко, а британско јавно мњење почело је да интензивно подстиче русофобију. Јула 1853. године на вијест да је руска војска ушла у Влашку и Молдавију британска штампа одговорила је захтјевом да се брани „територијални интегритет и независност“ Османског царства. Руска побједа код Синопе новембра 1853. године довела је „британско јавно мњење до незапамћеног узбуђења“. Војске Велике Британије, Француске и Сардиније преокренуле су исход рата и спасиле Цариград од још једног пораза. Слом Русије у Кримском рату довео је до понижавајућег мировног уговора на Париском конгресу марта 1856. године. Држање флоте у Црном мору Русији је забрањено, њен протекторат над дунавским кнежевинама и право заштите хришћана у царству замијенила је колективна гаранција шест европских држава.⁵ Први конзул Велике Британије је у фебруару 1857. стигао у босански вилајет, у Лондон су ускоро почели да пристижу први извјештаји.⁶ У јесен 1861. у Херцеговину долази Џорџ Арбатнот (1824–1899), а Георгина Мјур Мекензи (1833–1874) и Паулина Ирби (1831–1911) током 1862. и 1863. године обилазе већи дио Балкана и бораве у Сарајеву и Мостару. Ови аутори читаоцима су понудили супротстављене интерпретације политичких прилика и друштвених односа простора које су обишли.⁷

⁵ Милош Ковић, *Дизраели и Источно питање*, (Београд: Clio, 2007), 98–99; Душко М. Ковачевић, *Русија у међународним односима 1801–1917.*, (Београд: Завод за уџбенике, 2019), 197–207, 243–246.

⁶ Херцеговачки устанак, који је почео 1852. године је крајем децембра 1857. године био „обновљен у масовној размјери“. Британски агенти неуспјешно су покушали у марту 1858. да утичу на устанике „да се врате својим кућама“. Средином 1858. године избила је српска буна у Босанској Крајини а нешто касније у Посавини, ови српски напори нису уродили плодом. Британске дипломате сматрале су да постоје „тајни односи“ између вођа побуне и руског конзулата у Сарајеву. Распламсавање сукоба и повезивање са устаницима у Херцеговини могао је да озбиљно угрози османску власт. По британској процјени тако би се створили услови да се Русија поново умијеша у балканске прилике. Edin Radušić, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine – od branitelja i zaštitnika do tužioca i sudije*, (Sarajevo: Institut za istoriju, 2013), 58, 116–125; Душан Берић, *Устанак у Херцеговини 1852–1862*, (Београд-Нови Сад: САНУ, 1994), 303–411.

⁷ George Arbuthnot, *Herzegovina, or Omer Pacha and the Christian Rebels with a Brief Account of Servia, its Social, Political and Financial Conditions*, (London: Longman & Company 1862); Georgina Mary Muir Mackenzie, Adelina Paulina Irby, *Notes on the South Slavonic countries in Austria and Turkey in Europe: containing historical and political information added to the substance of a paper read at the meeting of the British Association at Bath, 1864* (Edinburgh: William Blackwood and Sons, 1865); *Travels in the Slavonic Provinces in Europe. (The Turks, the Greeks and the Slavons)*,

Британске политичке елите су очекивале да ће трошно Османско царство доживјети трансформацију. Међутим, показало се да реформски акт Хатихумајун не даје жељене позитивне ефекте. Критски устанак 1866–1869. привукао је пажњу британске јавности која је узрок нашла у османској репресији над хришћанима. Међутим, прича о Османском царству као болеснику била је избалансирана инсинуацијама да је Русија „прави кривац“ за устанак.⁸ Тако 1860-их постепено опада британски сентимент према османском интегритету и до 1870. „цијела политика Кримског рата била је обевзвријеђена“, а идеја нове оружане интервенције на страни Османског царства исмијавана. „Енглези су више знали о мухамеданском незнању и глупости“. Мораторијум на враћања кредита енглеским и француским финансијерима додатно је урушило османску позицију у британском јавном мњењу, оно је почело да преиспитује поузданост Османског царства.⁹ Балкан, европски дио царства у кризи, се није промијенио у односу на ранији период, и даље су га чак и добронамјерни посјетиоци приказивали као полуоријенталну границу, са изразито „неевропским“ призорима.¹⁰

Артур Џон Петерсон (1835–1899) професор енглеског језика на универзитету у Будимпешти преко Костајнице је крочио у босански вилајет и о томе објавио кратку биљешку априла 1872. године. Слиједио га је ветеран Кримског рата љекар Хамфри Сендвич (1822–1881) који је у јесен исте године преко Босанског Брода дошао у Сарајево и ту провео пет дана. Своја искуства описао је у тексту „Пут у Босну“ објављеном децембра 1873. у *Фрејзер магазину*. Примјетио је да оптимисти могу „заувијек говорити о османским реформама“ али да се стварно ништа не може постићи без темељне промјене система. Већина хришћана била је незадовољна приликама у вилајету у којем ће једног дана избити устанак. Закљу-

(London: Bell and Daldy, 1867); Радован Субић, „Британски путници и британска политика“, у: *Британски путници о Босни и Херцеговини у посљедњим деценијама XIX вијека. Збирка извора*, (Бања Лука: Филозофски факултет, 2019), 12–13.

⁸ Nazim Can Cicektakan, *Great Britain and the Ottoman Empire: British Discourses on the 'Ottomans' 1860-1878*, PhD thesis, (University of Essex: Department of History, 2014), 145–155, 170–178.

⁹ Dogan Gürpınar, „The Rise and Fall of Turcophilism in Nineteenth-Century British Discourses: Visions of the Turk, 'Young' and 'Old'“, *British Journal of Middle Eastern Studies* Vol 39 Iss 3 (2012), 350.

¹⁰ James A. Perkins, *British liberalism and the Balkans, c. 1875-1925*. PhD thesis, (Birkbeck: University of London, 2014), 42.

чио је да ће Босна вјероватно бити прикључена „сусједној полуне-зависној држави“ Србији.¹¹

Оружана чарка из јула 1875. године у Херцеговини претворила се у устанак који се у августу проширио на Босанску Крајину. Устанак је прерастао у социјалну и националну револуцију која је пријетила да се прошири по Балканском полуострву и отвори Источно питање.¹² Ова дешавања привукла су пажњу британске јавности и самим тим заинтересовала шири круг становништва за балканске прилике. Аутори Џејмс Криг (1836–1910), Артур Џон Еванс (1851–1941) и Вилијам Џејмс Стилман (1828–1901) боравили су у немирима захваћеним подручјима и написали књиге о својим искуствима.¹³

Ова три као и раније наведени британски путописци покушали су да читаоцима објасне непознати Балкан, његову географију и историју али и политичке околности у којима се налази. Приликом тумачења Источног питања били су разапети „између викторијанског васпитања, поштовања интереса своје државе, чињеница из литературе, необоривих доказа са терена“, утицаја знаних и незнаних, свјесног прикривања и истинољубивости као и својих личних искустава. Заједничка нит њихових, боље или лошије написаних дјела, била је мање или више изражена русофобија. Разликовали су се у процјени како ту пријетњу зауставити, подржављући ослободилачке тежње балканских народа и тако их окренути против Русије или зауставити опадање Османског царства и претворити га у антируски бедем. Из тога питања је проистекла основна подјела британских путописаца на балканofile и туркоfile. Међу потоње је спадао и Џејмс Криг, он је закључио до по-

¹¹ N. Berber, *Unveiling Bosnia-Herzegovina*, 49–50; Humphry Sandwith, „A Trip into Bosnia“, *Fraser's Magazine* Vol. 8 No. 48 December 1873, 701, 712–713.

¹² Источно питање односи на питање опстанка Османског царства на Балканском полуострву и у Леванту. V. Popović, *Istočno pitanje*, 7.

¹³ James Creagh, *Over the Borders of Christendom and Eslamiah: A Journey through Hungary, Slavonia, Serbia, Bosnia, Herzegovina, Dalmatia and Montenegro to the North of Albania in the Summer of 1875*, (London: Samuel Tinsley, 1876); William James Stillman, *Herzegovina and the Late Uprising: The Causes of the Latter and the Remedies*, (London: Longmans, Green and Company, 1877) Arthur J. Evans, *Through Bosnia and the Herzegovina on foot during the insurrection, August and September 1875; with an historical review of Bosnia and a glimpse at the Croats, Slavonians, and the ancient republic of Ragusa*, (London: Longmans, Greens and Co., 1876); *Illyrian letters. A revised selection of correspondence from the Illyrian provinces of Bosnia, Herzegovina, Montenegro, Albania, Dalmatia, Croatia and Slavonia during the troubled year 1877*, (London: Longmans, Green and Co., 1878)

што Словени живе „од Дрездена до Венецијанског залива и Црног мора“ панславистички покрет има за циљ да ове „дуго разједињене провинције поново уједине под једном владом“. Чињеница да су Словени подијељени на католике, православне и муслимане, који се „непомирљиво међусобно мрзе“, довела би до потпуне анархије. Такво стање би омогућило Русији да се докопа Цариграда. С обзиром на ту могућност Велика Британија би подржавајући Османско царство у ствари чувала „хришћане од стања потпуне анархије“.¹⁴

Џејмс Криг је рођен 1836. године у Ирској у протестанској породици, отац му је био капетан краљевске морнарице. У војну школу уписан је 1851. године постао је припадник Првог пјешадијског пука јула 1854. године. Унапријеђен је у поручника јануара 1855. и учествовао је у опсади Севастопоља. За ратне заслуге одликован је Кримском медаљом са Севастопољском копчом. Служио је у Индији након побуне Сепоја против *Британске источноиндијске компаније* 1857–1858. године, унапријеђен је у капетана 1860. године и у овом чину се повукао из војске 1871. године. Још током војне службе почео је путовати по Османском царству. Та искуства је забиљежио и објавио у неколико путописа: *Одлазак у Севастопол и Јерусалим 1867* (*A scamper to Sebastopol and Jerusalem in 1867*, London : R. Bentley & son, 1873); На размеђу хришћанског и исламског свијета. *Путовање кроз Угарску, Славонију, Србију, Босну, Херцеговину, Далмацију и Црну Гору, на сјевер Албаније, у љето 1875* (*Over the borders of Christendom and Eslamiah. A journey through Hungary, Slavonia, Servia, Bosnia, Herzegovina, Dalmatia, and Montenegro, to the north of Albania, in the summer of 1875*, 2 Vol London: S. Tinsley, 1876); *Јермени, Курди и Турци* (*Armenians, Koords, and Turks*, London, S. Tinsley & Co., 1880). Објавио је аутобиографију *Варнице из логорске ватре* 1901. године, преминуо је у Лондону 1910.¹⁵

¹⁴ Љубодраг П. Ристић, „Схватања и тумачења Источног питања у енглеским путописима о српским просторима (XIX век)“, у: *Европа и Источно питање (1878-1923). Политичке и цивилизацијске промене*. Међународни научни скуп 9-11. децембра 1998, (Београд: Историјски институт САНУ, 2001), 639, 648-649; Александар Раствојић, „Британски путописци у Босни и Херцеговини у другој половини XIX и почетком XX века“, *Зборник за историју Босне и Херцеговине* 4 (2004), 276-277.

¹⁵ B. James Creagh, *Sparks from camp fires : an autobiography by Captain Creagh*, (London: Chapman and Hall, 1901).

Криг је у аутобиографији записао да га је радозналост за обичајима становништва који су поданици „султана и цара“ навела да се упуту у ову балканску авантуру.¹⁶ Путовање је почео из Будимпеште, одатле се бродом спуштао на југ од Београда. Паробродом је ријеком Савом допловио до данашњег Славонског Брода, ту је прешао границу и ступио на тло босанског вилајета. Кочија је постала његово превозно средство којим је из посавских крајева вилајета допутовао до Метковића. Читаоцима није понудио објашњење како се споразумјевао с људима које је сретао, код којих је одсједао или их званично посјеђивао али претпостављамо да је имао преводиоца. Примјетио је да хришћанско сусједство нема утицаја на манире, обичаје и религију „Турака“ односно на муслимански живаљ. Уочио је да је становништво дио словенског свијета и да се дијеле на хришћане и муслимане. По његовим сазнањима босански бегови називали су се Турцима иако су били словенског поријекла и потицали од локалне феудалне елите која је прешла на ислам. Неки од њих су говорили турски језик али је већина знала само „словенски“ и били су изузетно нетолерантни фанатици. Записао је да се „та господа дослиједно противи“ сваком побољшању положаја хришћана али није ни покушао да за овакво понашање понуди објашњење. Босански Брод га је подсјетио на градове у којима је боравио у Индији. Констатовао је, супротно другом аутору који је у августу прошао практично истим путем, да није могао разликовати муслимане од хришћана а ни и православце од католика. Није споменуо да постоје називи Латини за католике односно Срби за православне хришћане. Истакао је да је „Турски закон“, алудирајући на османски управни систем у вилајету, корумпиран и озлоглашен али да су апсурдне тврдње да се становништво различитих конфесија неједнако третира. Тврдио је да је двадесет година раније сломљена самовоља локалне беговске класе и да су оптуж-

¹⁶ N. Berber, *Unveiling Bosnia-Herzegovina*, 103. Ауторка је ово Кригову тврдњу оспоравала наглашавајући да је та „наивна путничка радозналост“ у контрадикцији с текстом његовог путописа. Из којег је видљиво да је потлачено становништво Ирске и Босне перципирано као заостало и дивље за разлику од Енглеза и Турака.

бе о тиранији над хришћанима у Босни Херцеговини новинарске измишљотине.¹⁷

Само током лета и јесени 1870. Порта је запримила 170 тужби на наплате пореза, службене злоупотребе и друге незаконитости у босанском вилајету. Те године валија је ухапсио 60 лица из Бањалуке и Градишке и упутио их у Сарајево. Угледни херцеговачки Срби такође су утамничени а затим интернирани у Малу Азију. У Мостару су фебруара 1871. погубљена два лажно оптужена брата. У Бањалуци априла 1871. године је изгорјело више српских радњи и запаљен је православни храм. У марту 1872. чинило се да ће у Брчком бити извршен масовни покољ Срба али је османска управа упутила појачања локалном низаму и смирила напетости. Истог мјесеца у Бањалуци је под лажном оптужбом објешен православни свештеник. У октобру 1872. у Бањалуци је убијен трговачки агент. Огорчени овим чином угледни бањалучки трговци Срби поднијели су петицију аустроугарском вицеkonzулу. Градишки трговци годинама су писали жалбе разним нивоима османске власти (октобра 1870. године, маја и јуна 1871. јануара, новембра и децембра 1872. као и јануара и фебруара 1873). У јуну 1873. уплашени за личну безбједност 24 градишка трговаца су пребјегла на хабзбуршку територију, а у јулу им се придружило још 13 особа. У бањалучке тамнице тада је био затворен 21 Србин (19 трговаца и 2 учитеља). Пребјегли трговци су 26. јула 1873. године европским силама доставили документ назван *Споменица хришћанским гарантним силама о положају и страдању хришћана у Босни*. Настојањем да прилике у вилајету постану европско дипломатско питање ови политички емигранти су узнемирили османске водеће кругове. Хабзбуршка дипломатија реаговала је у октобру, Порта је наредила смјену валије, пуштање затворених и амнестију пребјеглим лицима. Међутим, смјене појединих чиновника нису довеле до жељених озбиљних промјена и

¹⁷ Артур Еванс навео је одређене разлике у гардероби и боје по којима се ипак могу разликовати припадници појединих конфесија. На путу је наилазио на надгробне камење с гравираним крстовима који су показивали да ли је покојник католик или православцац. Artur Evans, *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške tokom pobune u avgustu i septembru 1875*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1965), 130–131; James Creagh, *Over the Borders of Christendom and Eslamiah: A Journey through Hungary, Slavonia, Servia, Bosnia, Herzegovina, Dalmatia and Montenegro to the North of Albania in the Summer of 1875*, Vol 2 (London: Samuel Tinsley, 1876), 58–66. Даље у тексту J. Creagh, *Over the Borders of Christendom and Eslamiah*

бољег статуса хришћанског живља. У прољеће 1875. године петровачки Срби су тражили дозволу из Бихаћа да граде цркву, пријећено им је и у присуству османских службеника су тучени и вријеђани. Осумњичени за убиства хришћана у централној Босни су пуштени а свједоци хришћани понижавани током судског поступка.¹⁸

Кригов став да је становништво равноправно без обзира на религијску припадност није поколебала чињеница да, у крају у којем су живјели и хришћани и муслимани, од Брода до Дервенте нигдје није видио хришћанске него само муслиманске богомоље. Од Дервенте је кренуо за Добој одатле за Маглај, пут га је даље водио правцем Врандук – Жепче – Бусовача – Кисељак. Позитиван утисак оставили су на њега припадници османске полиције које је током путовања сусретао. Третирали су га с наглашеним поштовањем, записао је да британски поданици немају такав пријем код француских, италијанских и белгијских полицијских службеника.¹⁹

Током уласка у Сарајево уочио је да у граду има стотину џамија и једна катедрала. Имао је погрешну представу о историји простора на којем борави, писао је да су „Грци Босну знали по имену Хрватска“, да је у XIV вијеку тај простор имао „сумњиву самосталност“ под самозваним краљем, да су „Босанци због страха и мржње“ према Угарима склопили тајни савез с османским царством. Погрешно је тврдио да је 1832. сломом бунтовничког покрета Хусеин-капетана Градашчевића (1802–1834) нестало „беговско достојанство“ и да је 1835. сломљен револт хришћанских сељака. Међутим, до „хришћанског револта“, односно устанка Срба у Посавини, дошло је марта 1834. под вођством попа Јовице Илића. Беговски отпор централним властима сломљен је тек 1851–1852. током похода Омер-паше Латаса (1806–1871) о којем је Криг нешто опширније писао али без појашњења значаја његовог похода. Криг је читаоце увјеравао да је Хатишериф од Гилхане из 1839. године *Велика карта слободе* (*Magna carta libertatum*) за хришћанине.²⁰

¹⁸ Радован Субић, *Посљедњи вијек османске владавине Босном и Херцеговином (1788–1875)*, (Бања Лука: Филозофски факултет, 2024), 173–177.

¹⁹ J. Creagh, *Over the Borders of Christendom and Eslamiah*, 67-99. Еванс је навео да је у околини Дервенте 40 % становништва хришћанско. A. Evans, *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške*, 132. В. Ђорђе Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине*, (Београд: САНУ, 1953).

²⁰ J. Creagh, *Over the Borders of Christendom and Eslamiah*, 101–120. В. Поп Јовичина буна, приредио Славиша Тутњевић, (Београд: Свет књиге, 2007).

Релативизујући муслиманску нетолеранцију тврдио је да њих традиција, образовање и искуства наводи да мрзе хришћане, „страсти и предрасуде учиниле су од њих фанатике“. „Часни Турци“ вјеровали су да је било која слобода за хришћане завјера против Мухамеда, и да је дужност сваког вјерног муслимана да им се одупире. Не примјећујући контрадикцију истовремено је тврдио да су босански муслимани, који се називају Турци иако не говоре турски језик, и хришћани равноправни али да сјећање на прохујало доба одржава мржњу која повремено ескалира у безразложно насиље. Сматрао је веома важним да војна служба која је до тада била и остала резервисана само за муслимане буде отворена за хришћане. Османска администрација по њему „није била најпросвећенија у Европи“, али суочена са страховитим потешкоћама њена деспотска управа „превентивно онемогућава међусобне покоље“, за које повод може бити гозба, свечаност, ријеч или пјесма.²¹ Осим позивања на прошла времена Криг није понудио објашњење зашто су такви обрачуни могући, ако је већ деценијама становништво равноправно без обзира на конфесионалну припадност и ако управа дјелује у законском оквиру, не уочавајући чињеницу да и сам признаје да се деспотски влада вилајетом.

Дан по доласку у Сарајеву био је у посјети валији Дервиш Ибрахим-паша (1817–1896), који ће већ у септембру 1875. напустити вилајет, љубазном „старом војнику“ господских манира. Током боравка у Сарајеву Џејмс Криг се сусретао с европским конзулима и њиховим породицама. С домаћим живљем вјероватно није имао контакт јер му, осим тврдње да у граду нема хришћанског друштва, није посветио пажњу. Саборну цркву у Сарајеву која је завршена 1872. године звао је „грчком катедралом“. Није навео када је почела градња тог православног храма (1863) али је сазнао да су се сарајевски муслимани упорно одупирали изградњи храма сматрајући то увредом Мухамедовој вјери. Констатовао је да је овај храм украшен иконама „лажних богова“ које је православним вјерницима поклонио руски цар.²²

²¹ J. Creagh, *Over the Borders of Christendom and Eslamiah*, 124–125.

²² Валију је током службе у Багдаду заинтересовао Бомбај па је Криг у њему имао занимљивог саговорника. J. Creagh, *Over the Borders of Christendom and Eslamiah*, 126–130.

Криг је припремајући књигу за штампу 1876. године забиљежио да је Дервиш Ибрахим-паша „прошлог љета“ (1875) у покушају да смири немире био милосрднији него што су били европски војни команданти у Париској комуни, Славној револуцији и Побуни Сепоја. Нагласио је да је очекивано да у случају револуције командант војске чврстом руком сломи побуњенике, заведе ванредно стање, смртним казнама заплаши непослушне. Алудирао је на валијину прокламацију пријеког ратног суда у вилајету који је практично легализовао свако насиље и право да „сваки правовјерник... има право да... доведе свако сумњиво лице..“. Тврдио је да су вијести које осуђују валијине поступке посљедица лажи, које су дошле из словенских извора као и да се свака хришћанска жалба на Порту јавно објављује и пренаглашава. Истицао је да је валија, страхујући да ће се прилике закомпликовати, опраштао прекршаје који би у свакој другој администрацији биле жестоко кажњене. Писао је да уставно уређење Османског царства не би довело до побољшања у европским провинцијама. Тврдио је да треба дужи низ година управљати деспотски, а службеници таквог система имали би велика овлашћења и истовремено били озбиљно надзирани да би се предуприједила њихова самовоља, окрутност и корупција. У противном у вилајету ће страх и недостатак правде довести до тога да неуки сељаци буду константно изложени агитацији. Посљедично, нагласио је, поновиће се 1875. година када је заведено становништво Херцеговине одбило да плати порез. Криг није понудио ниједно друго објашњење узрока устанка који је у Херцеговини избио јула 1875. а распламсао се у тренутку када је он већ напуштао Балканско полуострво. У Херцеговини је јула 1875. године број османских трупа омогућавао да се обављају редовне граничарске дужности и одржава ред у градовима али не и да се организују војне експедиције. Криг је пак тврдио да је устанак опстао зато што је валија чекао упутства из Цариграда, а да је централна власт опрезно поступала с побуњеницима. Све то је за посљедицу имало да је устанак ојачао умјесто да се у раној фази правовременом акцијом угуши. У крајевима које је Џејмс Криг посјетио очекивало се да је протјеривање Османлије из Европе питање времена, а тврдио је да је непоштовање владара било појачано подршком „професионалних аги-

татора“. Они су вјешто подстицали своје сљедбенике да „Источно питање“ држе отвореним. Криг је одбацио идеју аутономије за босански вилајет и тврдио да би се таква управа суочила са непремостивим препрекама. Он се као потомак ирске протестантске породице противио покрету самоуправе за Ирску и та искуства је пројектовао на простор на којем је боравио.²³ Становнике вилајета и Ирске доживљавао је слично – као дивљаке суштински различите од Енглеза и Турака који „представљају вриједности цивилизације“. Одредивши шта је „цивилизација“ а шта „дивљаштво“ Криг је критиковао све који Турке приказују као тиране и тлачитеље. Записао је да „мање просвјетљени сањари своју неукост, нецивилизованост и неспособност“ приписују сваком узроку само не варварству из којег све то произилази.²⁴

Криг није навео колико је дуго боравио у Сарајеву ни када се упутио ка центру Херцеговине – Мостару. Преко Коњица и Јабланице за два дана је стигао у град на Неретви који му је умногоме личио на сиријски град. Неколико сати по смјештају у хан уручен му је званични позив да већ сљедећег дана посјети Мустафа-пашу „гувернера Херцеговине“. Мутесариф херцеговачког санџака се дивио британској управи у Индији па је на Крига оставио изузетно позитиван утисак. Одобравао је пашине идеје и сматрао да је путовање по западној Европи позитивно утицало на пашине ставове. По Кригу, паша је боље познавао енглеске институције него француски политичари с којим се сусретао. Истакао је да паша презире вјерски фанатизам и да је као и „сви образовани муслимани савршено толерантни човјек“. Такође је напоменуо да и многе друге турске паше својом војном појавношћу, осјећањем части, елеганцијом и манирима не заостају за „европским џентлменима“. Кригово пренаглашавање муслиманске толеранције према хришћанском живљу није поколебало искуство с домаћином код којег је био смјештен током боравка у Мостару. Тај богати шездесетогодишњак био је „један од највећих фанатика“, у близини његове куће

²³ J. Creagh, *Over the Borders of Christendom and Eslamiah*, 135–137; Artur Evans, *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške*, 126; Радован Субић, *Стилман и балкански устанци (1866–1878)*, (Београд: Phoenix Press, 2016), 79; N. Berber, *Unveiling Bosnia-Herzegovina*, 95–97.

²⁴ N. Berber, *Unveiling Bosnia-Herzegovina*, 100–105.

изграђена је римокатоличке цркве. Не желећи богомољу „идолопоколониичке вјере“ у свом комшилуку понудио је посјед на продају. Криг је хвалио његову љубазност и радозналост коју је показивао у вези свега што се односи на Енглеску. Током боравка у Мостару Криг је посјетио дјевојачку школу коју су водиле „словенске римокатоличке даме из Загреба“, описао је као „чист пансионски смјештај“ за тридесетак ученица.²⁵

Непознато је колико је Криг боравио у Мостару ни када га је напустио. Упутио се у Аустро-Угарску (написао је да се вратио у „хришћанство“) у Метковић, словенско насеље чији су хришћански становници „страсно и насилно“ мрзили муслимане. Тамо је разговарао с локалним хришћанима, из непознатих разлога назвао их је „политичарима“, није објаснио да је ријеч о римокатолицима истовјереницима живља које се налазило с османске стране границе. По њему, они су били „панслависти“ и нестрпљиво су чекали протјеривање „Турака из Европе“. Крига су заинтересовале тврдње ових „пророка из Метковића“ да је аустроугарски владар Франц Јозеф (1848–1916) прогласио себе прваком панславизма, чија је највећа жеља да буде „краљ Словена“. Испитивао је када је и којим поводом његово „царско величанство изнијело тако изузетне политичке ставове“. Од једног саговорника добио је одговор „свуда“, како у Метковићу који је цар походио тако и пред сваким градоначелником и чиновником с којим је разговарао у Далмацији. Наводно је хабзбуршки владар био одушевљен срдчним дочеком широм провинције, иако су његови бечки дворани тврдили да ту живе само дивљаци, и изјавио да ће увијек пазити на Словене „своје најоданије поданике“. Овај неидентификовани саговорник је цареву изјаву тумачио као поруку свим Словенима да

²⁵ J. Creagh, *Over the Borders of Christendom and Eslamiah*, 168–177. Ријеч је о школи реда Сестара милосрдница Винсента Паулског које су неколико година раније почеле да дјелују на простору босанског вилајета. Потребно је напоменути да из описа није јасно којег је османског чиновника Криг заправо срео у Мостару. Описао га је као четрдесетогодишњака албанског поријекла који је учествовао у гушењу критског устанка из 1866. године. Некадашњи велики везир Мустафа Наил-паша (1798–1871) био је на Криту у вријеме избијања устанка. Међутим, овај чиновник албанског поријекла је преминуо неколико година раније. Осман Нури-паша (1832–1900), чије се године уклапају у Кригов опис, током 1867. учествовао је у акцијама против устаника а у босанском вилајету током 1875. био је једно вријеме стациониран у Требињу. У Мостару је 1875. године био још један критски ветеран – Сервер-паша. (нап. аут.)

не требају „гледати“ црногорског књаза ни кнеза Србије, ни од њих нешто очекивати. Хабзбуршки владар ће отјерати Турке из Европе, Цариград ће постати слободан град и више се никад неће чути за Источно питање. Криг је аргументима покушао да оспори саговорникове ставове и закључио да су му Турци од почетка оставили утисак искрености и части док је већ у првом сусрету с хришћанином морао проклињати његову похлепу. У другим приликама Криг је јавно убјеђивао саговорнике да не постоји најмања могућност да се њихове жеље о потискивању Османског царства остваре. Реакције хришћана на такве изјаве и увреде које су му упутили само су утврђивале његов негативан став о њима.²⁶

Кригу није било познато, или није желио да читаоци сазнају, да је Хабзбуршку монархију вилајетски римокатолички живаљ сматрао својом заштитницом. Босанским вилајетом су тих мјесеци кружили јавни и тајни аустроугарски агенти. Путовање Франца Јозефа у пограничну провинцију је „свима у Европи“ требало да покаже да се Источно питање не може ријешити без њега. Формирање аутономне Босне и Херцеговине по узору на Србију и Црну Гору било је недопустиво. Цар је умјесто неколико дана, на том путовању провео скоро мјесец дана, од средине априла до средине маја 1875. године. У Херцеговину је прешао 25. априла код Метковића, гдје су га дочекали османски чиновници. У Дубровнику се 27. априла 1875. састао с дубровачким бискупом који му је са осталим свештеницима представио и жупника из Равног, Ивана Мусића (1848–1888), будућег вођу католичких устаника дуж херцеговачко-далматинске границе. У мају се у Котору састао с црногорским књазом који му је понудио војну сарадњу. Милорад Екмечић сматра да је на том састанку „допуштена тајна радња којом би се отворила херцеговачка кошница“. Прва акција католичких устаника је била „вјероватно 19.“ јуна 1875. године, а у овом сукобу није погинуо ниједан османски војник. Габелски жупник писао је три дана касније гувернеру Далмације да „...сви кршћани“ (католици) на простору Габеле, Драчева и Храсна желе помоћ од Аустрије, чијег цара признају за свога.“ Научно је познато да је тај покрет био само привидно повезан

²⁶ J. Creagh, *Over the Borders of Christendom and Eslamiah*, 183–190.

с херцеговачким устаницима Србима, који су се дигли у јулу мјесецу, суштински пасиван и под контролом аустроугарских власти.²⁷

Узимајући у обзир када је аустроугарски владар био у Метковићу (25. април) а да је у другој половини јуна (вјероватно 19. јуна) дошло до акције католичких сељака можемо закључити да је Криг у Метковићу боравио у међувремену, пошто оружане сукобе није споменуо. Након дводневног путовања стигао је у „град посредник између Италијана и Словена“ – Дубровник који је својом архитектуром и историјом на њега оставио дубок утисак. Примјетио је да је дубровачка аристократија, мада осиромашена и без некадашњег утицаја и даље поштована. Оцијенио је да је дубровачко друштво „међу најобразованијим у Европи“, посебно је истицао познавање енглеског језика али и енглеске историје и културе. Читаоцима је понудио краћи преглед историје Дубровачке републике од настанка до ликвидације 1808. године и тренутног положаја овог града у Хабзбуршкој монархији.²⁸

Из Дубровника, који ће неколико мјесеци касније постати центар окупљања како европских новинара који извјештавају о устанку тако и дипломата и самих устаника, Криг је преко Конавла и османске Суторине одјахао у Боку которску. Преноћио је у хотелу у Херцег Новом па је бродом отпловио у Котор. Из овог градића се упутио ка црногорској престоници Цетињу. На путу преко Ловћена сусретао је мушкарце наоружане пушкама, сабљама, бодежима и пиштољима и жене које су умјесто товарне стоке преносиле терет који не би могао поднијети „магарац у Енглеској“. Нагласио је да је Црна Гора тражила Боку которску а да је Русија то одобравала јер би „московска флота“ тако добила упориште на Јадрану. Држави против које се борио у Кримском рату, њеним политичким плано-

²⁷ Радован Субић, „Између цара и књаза. Српски устанак у Херцеговини 1875–1876.“, у: *Концепти национализма и патриотизма у српском политичком дискурсу. Средњи век, нови век, савремено доба* Књ. прва, приредили Смиља Марјановић-Душанић и Александар З. Савић, (Београд: Универзитет у Београду – Филозофски факултет, 2025), 366–368. О Ивану Мусићу в. Милорад Екмечић, „Улога дон Ивана Мусића у Херцеговачком устанку 1875–1878. године“, *Годишњак друштва историчара Босне и Херцеговине VII* (1956), 141–169.

²⁸ Артур Еванс је у септембру 1875. записао је да је Дубровник „по самом свом поставку“ предодређен да игра судбоносну улогу посредника између Италијана и Словена. А. Evans, *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške*, 300; J. Creagh, *Over the Borders of Christendom and Eslamiah*, 199–212.

вима и напорима као и везама и утицају који је кроз историју имала на малену кнежевину посветио је читаво једно поглавље књиге.²⁹

Након петочасовног путовања угледао је Цетиње „најподлију престоницу свог цивилизованог и нецивилизованог свијета“. Подсјећало га је на прљава енглеска фармерска дворишта. Књажев двор је својом архитектуром Кригу личио на ријечно стовариште или радњу поред млина. Стари двор (Биљарду) је описао као каменим зидом опасани сточни обор у Ирској. Записао је да је било које село у Индији насељено изузетно сиромашном рајом супериорно у односу на ту малу групу црногорских колиба. Ове сламом покривене колибе оцијенио је маленим за горостасе који су у њима живјели. Забављала га је чињеница да су наоружани сељаци, који би својом природом можда „могли изазвати поштовање“, имали титуле министра војног, министра спољних послова или епископа или нека друга звања посуђена из цивилизованог свијета. Нагласио је да су носиоце тих звања несвјесни њиховог бесмисла, заражени идејом сопствене важности и чврсто увјерени да су једнаки вршиоцима високих дужности у европским државама. Свирепост ових одметнутих горштака навела га је да буде опрезан и спава с прстом на обарачу пиштоља. Пажљиво их посматрајући уочио је да странци Цетињане, као и друге становнике црногорске кнежевине, разликују само по богатству оружја и одјеће и да нема других основа да их се сврста у одређену класу. Весели црногорски костим, како је оцијенио одјећу домаћих, стајао би по њему добро на људима који воде рачуна о личној хигијени али је већина функционера у складу с обичајима била неоошисана и неокупана.³⁰

Митрополита црногорско-брдског Илариона II Рогановића (1828–1882) описао је као старог сељака почашћеног епископским звањем који стално носи нож. Криг је сазнао да су доскора на кули поред Цетињског манастира држане одсјечене турске главе, а ти одвратни трофеји су служили за забаву „доконе госпode“. Разлоге за уклањање таквих доказа дивљаштва оцијенио је као политич-

²⁹ Вилијам Стилман је у Дубровнику крајем љета 1875. затекао велики број новинара, изасланика разних земаља и авантуриста. „Веселу космополитску дружину која се сакупила са свих страна свијета...“. Р. Субић, *Стилман и балкански устанци*, 80; J. Creagh, *Over the Borders of Christendom and Eslamiah*, 213–250, 282–302.

³⁰ J. Creagh, *Over the Borders of Christendom and Eslamiah*, 254–261.

ке. Црногорски књаз вјеровао је да њега и његову династију чека свијетла будућност, желио је да се што прије пред Европом представи као предводник цивилизоване државе. У нади да ће доћи до настанка велике словенске државе, која је сматрана неминовношћу, спроводио је убрзано едуковање цетињског становништва. Они који су жељели да се квалификују за високе положаје у тој Криговој „Панславонији“ нису губили вријеме. Криг је записао да мушкарци наоружани пиштољима и ножевима стоје испред старог дворца и понашају се као дјеца која уче и чекају озбиљан испит. Међу њима су сви писмени, који су били у владаревој милости, очекивали добро плаћене положаје као награду за свој уложени труд.³¹ Забиљежио је да су Црногорци највише радују разговору о политици, а под тим подразумјевају увреде на рачун Турака и њихово називање различитим животињским именима уз наглашавање турске окружности и заосталости. Један од њих је изјавио да неће бити задовољни све док је један од њихове браће турски роб. То је по Кригу значило да ће његови домаћини наставити да нарушавају права других држава, бијесно помажу сваку револуцију хришћанских поданика Порте док неким страшним ратом Источно питање не постане централно. Овакву упорност објаснио је одгајањем гдје се сваком новорођеном дјетету у колијевку стављају пиштољи и ножеви, и даје му се „ратни сакрамент“. Нагласио је да је црногорско практиковање вјере искривљено и да умјесто да се Господ Бог назива Господарем, Краљем краљева користи се термин „Стари Убица“.³²

Осим исмијавања и измишљотина Криг је користио и сарказмом. Нарочито када је писао о црногорском владару и о његовим противницима. Књаза Николу Петровића (1860–1916) Криг је звао „његова свирепост“ а описао га је као најљепшег и најчистијег човјека у Црној Гори образованог и цивилизованог, који на Бадње вече забавља госте и једе пола печеног јагњета. Црногорци који у великом проценту не желе да буду цивилизовани више преферирају ратовање, разарање и сакаћење мртвих. Они не подржавају кња-

³¹ J. Creagh, *Over the Borders of Christendom and Eslamiah*, 262–264.

³² „Дивљи сељаци“ чинили су регуларну војску коју су обавезно морали да служе сви мушкарци у земљи. J. Creagh, *Over the Borders of Christendom and Eslamiah*, 275–276.

за и одупиру се свим цивилизацијским постигнућима а најава изградње пута од Цетиња до обале био је међу њима повод за узбуну. Разговор са османским пашом и неки гестови добре воље према Османлијама, које су му савјетовали европски конзули, навело их је да сматрају књаза Николу неподобним владаром за дивља племена која „мржњу према муслиманима уносе с мајчиним млијеком“ а крвне освете сматрају светом насљедном обавезом. Криг је примјетио да књаз проводи „мекан и ограничен деспотизам“ попут пуковника регименте.³³

Констатовао је да популарни владар мора представљати вољу народа а његова „звјезда“ почиње да вене ако се својим потезима супротстави народним страстима и предрасудама. Криг наводи да су убиства у Подгорици изазвала жељу за осветом широм Црне Горе и да је књажево одбијање да се тада упусти у осветничку акцију изазвале пад његове популарности. Неспособност да контролише поданике се показала касније када је велики број црногорских војника прешао границу и отворено се придружио устаницима у Херцеговини.³⁴ Очигледно је да је књаз Никола успио да овог туркофилског непријатељски настројеног госта, као и неке добронамјерне посјетиоце који су након Крига дошли на Цетиње, увјери да није имао утицаја на акције поданика. Устанак Срба у Херцеговини 1875. године јесте почео без пристанка и знања књаза Николе, али је ускоро нестало првобитне неорганизованости и спонтаности, устанак је каналисан у складу с интересима Цетиња. Књаз је страховао да би сва кривица могла пасти на њега па преко границе није упутио своје трупе него добровољце – „јајоше“, којима су командовали најповјерљивији људи.³⁵ Пошто су се догађаји које Криг

³³ J. Creagh, *Over the Borders of Christendom and Eslamiah*, 264–265.

³⁴ J. Creagh, *Over the Borders of Christendom and Eslamiah*, 266. Подгоричка афера коју Криг спомиње избила је у октобру 1874. Један од рођака истакнутог војводе из Куча убио је током свађе муслимана. У одмазди је убијено више људи који су се затекли на подгоричкој пијаци. Овај покољ Срба довео је до спора Османског царства с црногорским књазом, он је политичке савјете тражио од великих сила, привукао међународну пажњу и побољшао свој положај. У том тренутку нису му одговарале црногорске осветничке акције ни устанак који су жељели херцеговачки Срби. Војвода Гавро Вуковић, *Мемоари Књига 1*, (Цетиње-Титоград: Обод-Побједа, 1985), 77–82; Лазар Радан, „Почетак устанка у Источној Херцеговини 1875 – Прва устаничка година“, у: *Срби у Хабзбуршкој монархији и Османском царству XVIII-XX век*. Зборник радова, (Нови Сад: Филозофски факултет, 2023), 170.

³⁵ Вилијам Стилман записао је да се књаз Никола крајем љета 1875. одупирао захтјевима свог окружења да зарати са Османлијама. Р. Субић, *Стилман и балкански устаници*, 82;

описује одиграли након 9. јула 1875, уз услов да своја запажања са Цетиња није дописивао и прилагођавао каснијим догађајима, можемо закључити да је у Црној Гори боравио у другој половини јула или почетком августа 1875. године.

Криг је осуђујући такве поступке индиректно објаснио да европске земље имају двоструке аршине. Црна Гора није осуђена због подршке устанку а таква непослушност на османској страни би била осуђена. Написао је да би одлука турских јединица да мимо султанове воље оду и самостално нападају сусједне земље негативно одјекнула широм Европе. Истакао је да болесно постављена и апсурдна административна машинерија Србије и Црне Горе изгледа функционална само када су се владари „ових одметнутих барбарских племена“ понашали у складу са жељеним неразумним емоцијама масе. Напоменуо је да они, алудирајући на два српска кнеза, нису свјесни сопствених слабости ни снаге својих противника и да се понашају као вође руље, који падају с власти кад оклијевају, и да им њихова оданост прошлости ускраћује будућност. Записао је да је цетињска Биљарда пуна разних авантуриста словенског поријекла који долазе „од Прага од Загреба“, и да као фениански агенти у његовој родној Ирској потпаљују неуке сељаке. Такође, по њему, користили су сваку прилику да главу црногорског књаза пуне „апсурдним идејама о величанственој судбини“ која га чека.³⁶

Очигледно фрустриран акцијама католичких републиканаца на Смарагдном острву Криг је пројектовао тамошње односе на балканске прилике. У тај револуционарни комплот је умијешао свог старог непријатеља – Русију. Тврдио је да је књаз Никола стално изложен руској пропаганди и да почиње да у њу вјерује. Нарочито зато што је био под утицајем руског конзула у Дубровнику, који користи сваку прилику да горштацима покаже своју наклоност и срдечно се поздравља са „сваким прљавим Црногорцем“. „Његова свирепост“ је тако чекала праву прилику да оствари замишљена

Исти, *Између цара и књаза*, 372–373.

³⁶J. Creagh, *Over the Borders of Christendom and Eslamiah*, 266-268. Џејмс Криг мисли на чланове Ирског републиканског братства (ИРБ), који су уз подршку Фенианског братства из Сједињених Америчких Држава, од 60их година XIX вијека заговарали ирско национално ослобођење и били претеча Ирских добровољаца и касније Ирске републиканске армије (ИРА). (прим. аут.) Детаљно о „ирској парадигми“ в. N. Berber, *Unveiling Bosnia-Herzegovina*, 89–107.

наследна права и своју власт прошири на хришћанске поданике Османског царства. Именовањем многих дошљака из Монархије, Србије и околних османских провинција на различите дужности и задатке књаз је по Кригу, као његови ирски католички земљаци револуционари, успоставио виртуелну државу – „Панславонију“. Криг је ове људе, које је очигледно презирао, описао као атеисте и републиканце чија је једина жеља да се отарасе Турака а затим понуде Словенима просветитељство и промјене какве они мисле да су потребне. „Ови филозофи“ пише Криг су тврдили да је систем створен 1815. године на Бечком конгресу утемељен на неправди, и да га одржавају незнање, интриге и себичност. По њима интереси Велике Британије и Аустро-Угарске одржавају Османско царство. Британија жели да сачува свој трговачки монопол и не дозвољава да Цариград падне у словенске руке, док због „политичког сљевила“ Хабзбуршка монархија не схвата да се треба ослонити на своје словенске поданике него подржава османску тиранију над њиховим сродницима. Због тога су, као и Османском царству, њени дани велике силе одбројани.³⁷

Криг је констатовао да је у тренутној политичкој кризи положај Хабзбуршке монархије изузетно сложен. Суштински њена политика је била конзервативна, жељела је да подржи Османлије а да притом не увриједи своје словенске поданике који су били њихови „смртни непријатељи“. У случају аустроугарске анексије Босне и Херцеговине сложена владавина њеним вишејезичним поданицима би била још тежа. У случају да се ове двије покрајине као независна држава припоје Србији или Црној Гори Кригу омражени филозофи би водили главну ријеч. Жалио је „јадне Турке“, односно домаће муслимане, који су због напора централних власти да стабилизује државу морали да трпе разне административне трансформације и кадровске промјене. Нагласио је да су они сасвим способни да сами контролишу хришћанску популацију под условом буду остављени на миру. Али да такав развој догађаја онемогућа-

³⁷ J. Creagh, *Over the Borders of Christendom and Eslamiah*, 268–270. Овај руски конзулат је 14. фебруара 1876. године, у извјештају британског амбасадора у Цариграду Хенрија Елита (1817–1907), описан као „отворено прибјежиште устаничких вођа“. Елиот је тврдио да се устаници неће смирити док Александар Јонин (1837–1900), о којем Криг пише, буде конзул у Дубровнику. Р. Субић, *Стилман и балкански устанци*, 96.

вају непрестане руске интриге. Закључио је да је супарништво великих сила најбољи гарант опстанка Османског царства. Евентуално протјеривање Османлија са Балкана било би праћено стварањем независне словенске краљевине „Панславоније“, словенске провинције тежиле би одвајању од Беча. Аустро-Угарска, са својим „неприродним конгломератом“ различитих националности, била би у сталној опасности. Равнотежа снага постала би ствар прошлости.³⁸ Криг је напустио Цетиње да се никад у њега не врати и упутио ка Скадарском језеру, у августу 1875. године завршена је његова балканска авантура.

По повратку у Лондон своја искуства преточио је у двотомну књигу чије је гесло било „Бог побјеже из Стамбола града“. Први том *На размеђу хришћанског и исламског свијета* даје описе и историју угарских дијелова Хабзбуршке монархије. Други том почиње описом преласка на османску територију и у тринаест поглавља доноси Кригова тумачења простора који је обишао, истовремено читаоци имају увид у његову личност и политичке погледе. По свему судећи Кригово дјело није наишло на посебан одјек јавности. Наиме, у тренутку када је понуђено британским читаоцима развој догађаја ју је увелико превазишао. Мијењала се перцепција јавности о кризи на Балкану и Кригова интерпретација није с њом кореспондирала. Наиме, први извјештаји о дешавањима на простору данашње Бугарске објављени су почетком јуна 1876. године. Описи злочина над хришћанском дјецом, женама и старцима изазвали су огорчење и јавно мњење се све више питало због чега британска влада брани муслиманску државу. „Грудве незадовољства покренуле су лавину гњева“ и стотине хиљада људи почели су протестовати захтјевајући промјену туркофилске политике коју је заступао конзервативни Бенџамин Дизраели (1804–1881). Нови преокрет настаје када априла 1877. године. Русија објављује рат Османском царству. Пада подршка ослободилачким напорима балканских народа и јача Кригу толико близак антируски сентимент.³⁹ Међутим,

³⁸ J. Creagh, *Over the Borders of Christendom and Eslamiah*, 271–273.

³⁹ М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, 184; Милош Ковић, „Велика Британија и Босна и Херцеговина у Источној кризи (1875–1878)“, *Зборник за историју Босне и Херцеговине* 6 (2009), 166–169; N. C. Cicektakan, *Great Britain and the Ottoman Empire: British Discourses on the 'Ottomans' 1860-1878*, (University of Essex: Department of History, 2014), 197–227.

до ескалације и избијања новог британско-руског ратног сучељавања није дошло. Криг је наставио да пише и да свједочи британско-руској „Великој игри“ која је потрајала још скоро 30 година. Путопис *На размеђу хришћанског и исламског свијета. Путовање кроз Угарску, Славонију, Србију, Босну, Херцеговину, Далмацију и Црну Гору, на сјевер Албаније, у љето 1875* показује више какав је био његов аутор, који су његови политички погледи, жеље и предрасуде него што говори о простору и времену у којем је написан. Његова употреба као историјског извора захтјева изузетно опрезан истраживачки приступ.

Џејмс Криг (1836–1910) боравио је на Балкану средином 1875. године, и попут још неких савременика своја искуства преточио је у књигу. У босански вилајет ушао је преко Брода кретао се правцем Дервента – Добој – Маглај – Врандук – Жепче – Бусовача – Кисељак све до Сарајево, одатле се упутио у Мостар па у Метковиће. Из његовог излагања није могуће установити хронологију боравка у вилајету који је само дјелимично обишао. Сарајево и Мостар су градови у којима је провео највише времена, а комуницирао је углавном са представницима османске администрације и европским држављанима. Уочио је да је становништво вилајета дио словенског свијета, констатовао је да постоји хришћански и муслимански живот али је пажњу посветио само потоњем. Записао је да се локална елита – бегови „дослиједно противи“ сваком побољшању положаја хришћана али није ни покушао да за овакво понашање понуди објашњење. Релативизујући муслиманску нетолеранцију тврдио је да њих традиција, образовање и искуства наводи да мрзе хришћане. Истовремено је тврдио да су босански муслимани, који се називају Турци иако не говоре турски језик, и хришћани равноправни али да сјећање на прохујало доба одржава мржњу која повремено ескалира у насиље. Истакао је да је османски управни систем вилајета корумпиран и на злом гласу али да су апсурдне тврдње о неједнаком третману становништва различитих конфесија. Османска администрација по њему „није била најпросвећенија у Ев-

ропи“, али суочена са страховитим потешкоћама деспотска управа је „превентивно онемогућавала међусобне покоље“. Није објаснио зашто су такви обрачуни могући, ако је становништво равноправно. Тврдио је да треба управљати деспотски још дуги низ година јер уставно уређење не би довело до побољшања. Српски православни елемент у вилајету није споменуо, осим што је написао да је „грчка катедра“ у Сарајеву украшена иконама „лажних богова“, које је православним вјерницима поклатио руски цар. Жалио је домаће муслимане, написао је да су они сасвим способни да сами контролишу хришћанску популацију под условом буду остављени на миру а да то онемогућавају руске интриге. Круг се као ирски протестант противио покрету самоуправе за Ирску и та искуства је пројектовао на балкански простор. Хришћане у вилајету и католике на родном острву доживљавао је као дивљаке за разлику од Енглезе и Турака, а оштро је критиковао све који Турке приказују као тирани и тлачитеље.

На аустроугарској територији обишао је Метковић, није објаснио да су хришћани које спомиње римокатолици као и становништво које је живјело у сусједним османским крајевима. Тврдио је да у том насељу живе „панслависти“ који чекају протјеривање „Турака из Европе“. Неупућен у политичке акције Беча одбацивао је могућност да се Монархија прошири на југоисток. Тврдио је да би аустроугарска анексија Босне и Херцеговине само закомпликовало већ сложену управљачку структуру ове сложене државне творевине. Након Дубровника, који је оцијенио као изузетно образовану средину, упутио се у Цетиње.

Овом мјесту оштро је судио, јавне грађевине описао је као стоваришта и сточне оборе. Записао је да је било које индијско село супериорно у односу на групу црногорских колибица. Исмјавио је чињеницу да су наоружани сељаци, имали титуле министра, епископа или нека друга звања за које је мислио да припадају цивилизованом свијету. Нагласио је да су носиоци звања несвјесни њиховог бесмисла и заражени идејом сопствене важности. Исмјавио је књаза Николу Петровића, звао га „његова свирепост“ и констатовао да проводи „мекан и ограничен деспотизам“. Тврдио је да је подлегао притиску околине и многобројних странаца који су тада

боравили на Ловћену. Први су били крвожедни дивљи сељаци од дјетињства задојени мржњом, други група авантуриста словенског поријекла који, попут фенианских агента на Смарагдном острву, врше агресивну агитацију у неуком живљу. Криг је ове људе описао као атеисте и републиканце чија је једина жеља да се отарасе Турака а затим понуде Словенима просветитељство. Такође је тврдио да је књаз под утицајем руског конзула у Дубровнику. По Кригу је црногорски владар разним именовањем дошљака из Монархије, Србије и околних османских провинција успоставио виртуелну државу – „Панславонију“ као први корак у уништењу како османске тако и хабзбуршке државе. Џејмс Криг је о боравку на Балкану написао књигу која одише русофобијом, туркофилијом и не може се третирати као вјеродостојан историјски извор.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРЕ

Објављени извори:

Вуковић, Војвода Гавро *Мемоари Књига 1*, Цетиње-Титоград: Обод-Побједа, 1985.

Evans, Artur *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške tokom pobune u avgustu i septembru 1875*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1965.

Creagh, James. *Over the Borders of Christendom and Eslamiah: A Journey through Hungary, Slavonia, Servia, Bosnia, Herzegovina, Dalmatia and Montenegro to the North of Albania in the Summer of 1875*, London: Samuel Tinsley, 1876.

Creagh, James. *Sparks from camp fires : an autobiography by Captain Creagh*, (London: Chapman and Hall, 1901).

Sandwith, Humphry. „A Trip into Bosnia” *Fraser’s Magazine* Vol. 8, No. 48 December 1873, 698-713.

Литература:

Anderson, Matthew S.; *The Eastern Question 1774-1923. A Study in International Relations*, New York: St Martin’s Press, 1966.

Берић, Душан; *Устанак у Херцеговини 1852–1862*, Београд-Нови Сад: САНУ, 1994.

- Berber, Neval; *Unveiling Bosnia-Herzegovina in British Travel Literature (1844-1912)*, Pisa: Plus-Pisa university press, 2010.
- Gleason, John H., *The Genesis of Russophobia in Great Britain. A Study of the Interaction of Policy and Opinion*, Cambridge: Mass/London/Oxford, 1950.
- Gürpınar, Dogan. „The Rise and Fall of Turcophilism in Nineteenth-Century British Discourses: Visions of the Turk, ‘Young’ and ‘Old’“, *British Journal of Middle Eastern Studies* Vol 39 Iss 3 (2012): 347-372.
- Екмечић, Милорад, „Улога дон Ивана Мусића у Херцеговачком устанку 1875–1878. године“, *Годишњак друштва историчара Босне и Херцеговине VII* (1956): 141–169.
- Ковачевић, Душко М., Русија у међународним односима 1801–1917., Београд: Завод за уџбенике, 2019.
- Ковић, Милош, *Дизраели и Источно питање*, Београд: СЛЮ, 2007.
- Ковић, Милош, „Велика Британија и Босна и Херцеговина у Источној кризи (1875–1878)“, *Зборник за историју Босне и Херцеговине 6* (2009): 159-172.
- Kostić, Veselin, *Britanija i Srbija: kontakti, veze i odnosi 1700–1860.*, Beograd: Arhipelag, 2014.
- Na vratima istoka. Engleski putnici o Bosni i Hercegovini od 16. do 20. vijeka*, priredio Omer Hadžiselimović, Sarajevo: Veselin Masleša, 1989.
- Пејановић, Ђорђе, Становништво Босне и Херцеговине, Београд: САНУ, 1953.
- Perkins, James A., *British liberalism and the Balkans, c. 1875-1925*. PhD thesis, Birkbeck: University of London, 2014.
- Поп Јовичина буна*, приредио Славиша Тутњевић, Београд: Свет књиге, 2007.
- Popović, Vasilj, *Istočno pitanje. Istorijski pregled borbe oko opstanka osmanlijske carevine u Levantu i na Balkanu*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1965.
- Радан, Лазар, „Почетак устанка у Источној Херцеговини 1875 – Прва уставничка година“, у: *Срби у Хабзбуршкој монархији и Османском царству XVIII-XX век*. Зборник радова, Нови Сад: Филозофски факултет, 2023, 163-192. (електронско издање)
- Radušić, Edin, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine – od branitelja i zaštitnika do tužioca i sudije*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2013.
- Растовић, Александар, „Британски путописци у Босни и Херцеговини у другој половини XIX и почетком XX века“, *Зборник за историју Босне и Херцеговине 4* (2004): 273-297.

- Ристић, Љубодраг П. „Схватања и тумачења Источног питања у енглеским путописима о српским просторима (XIX век)“, у: *Европа и Источно питање (1878-1923). Политичке и цивилизацијске промене*. Међународни научни скуп 9-11. децембра 1998, Београд: Историјски институт САНУ, 2001, 629-650.
- Субић, Радован. *Стилман и балкански устанци (1866–1878)*, Београд: Phoenix Press, 2016.
- Субић, Радован „Британски путници и британска политика“, у: *Британски путници о Босни и Херцеговини у посљедњим деценијама XIX вијека. Збирка извора*, Бања Лука: Филозофски факултет, 2019, 9-24.
- Subić, Radovan. „Adventurers, Agents, and Soldiers: British Travel Writers in Bosnia and Herzegovina (1844 – 1856)“, in: *Voyages and Travel Accounts in Historiography and Literature Vol 2* Budapest: Trivent Publishing, 2020, 73-97.
- Субић, Радован. *Посљедњи вијек османске владавине Босном и Херцеговином (1788–1875)*, Бања Лука: Филозофски факултет, 2024.
- Субић, Радован. „Између цара и књаза. Српски устанак у Херцеговини 1875–1876.“, у: *Концепти национализма и патриотизма у српском политичком дискурсу. Средњи век, нови век, савремено доба* Књ. прва, приредили Смиља Марјановић-Душанић и Александар З. Савић, Београд: Универзитет у Београду – Филозофски факултет, 2025, 363-377.
- Todorova, Marija. *Imaginarni Balkan*, Beograd: Biblioteka XX vek, 2006.
- Cicektakan, Can Nazim, *Great Britain and the Ottoman Empire: British Discourses on the 'Ottomans' 1860-1878*, PhD thesis, University of Essex: Department of History, 2014.

Radovan Subić

JAMES CREAGH. TURKOPHILE IN THE BALKANS, 1875

Summary: *James Creagh (1836–1910) is the author of one of the travelogues that, during the first year of the Great Eastern Crisis, was intended to familiarize readers in Great Britain with the uprising in the Ottoman provinces. Over the borders of Christendom and Eslamiah. A journey through Hungary, Slavonia, Servia, Bosnia, Herzegovina, Dalmatia, and Montenegro, to the north of Albania, in the summer of 1875 serves as an example of travel literature that, within the categorization of Balkanophile and Turkophile travelogues, belongs to the latter. Having been an officer and a participant in the Crimean War, the author's Russophobia, a trait commonly found in British travel literature of the time, is particularly pronounced. Krig's travelogue is characterized by his hostile stance toward the opponents of Ottoman rule, glorification of the Ottoman administration, justification of Muslim treatment toward Christians, dismissal of critical perspectives on the Ottoman Empire, and the projection of the Irish political paradigm onto Balkan realities. The aim of this paper is to highlight Krig's subjectivity and inaccuracies by pointing out omissions, tendentious comments, and factual errors, thus demonstrating the extent to which Krig's work is an unreliable historical source.*

Key words: *Great Britain, travelogues, Russophobia, Turkophilia, uprising, The Great Eastern Crisis.*